

વિહંગ

શામલ

આયુ પ્રકાશન

આયુ પ્રકાશન - પુસ્તક સાતમું

ત્રિ ર્ લા

શોભન

આયુ પ્રકાશન

૨૧૨, સર્વોદય, બીજા માળ,
રિલીફ સિનેમા અને જી. પી. એ. વચ્ચે,
સલાપસ માર્ગ, અમદાવાદ-૨

* લેખક:

શોભન

પ્રકાશક :

જગદીશ વસાણી

'આયુ પ્રકાશન'

સર્વોદય, બીજો માળ;

રિલીફ સિનેમા પાસે;

અમદાવાદ-૧

* મુદ્રક :

રશિમરાજ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ

૧૧, શાંતિસદન એસ્ટેટ,

અમદાવાદ.

* તૃતીય આવૃત્તિ :

૧૦-૧૧-'૮૦

* કુલ પ્રત ૫૦૦૦

* સર્વ હક સ્વાધીન

* કિંમત : રૂ-૫૦

વૈદ્યસમાજની એકતાના ઉપાસક
અને

દિવ્ય ઔષધિઓના અનુરાગી

વંદનીય વૈદ્યરાજ

શ્રી વસંતરાય હરજોવિંદદાસ ગાંધીનાં

ચરણકમળમાં સાદર સ્મરિત...

—શોભન

વિષયાનુક્રમ

વિષય	પૃષ્ઠ
મહત્વ	૮
હરડેના ગુણ	૯
આમળાંના ગુણ	૧૧
બહેડાંના ગુણ	૧૪
ઉપયોગ	૧૬
૧ નેત્રરોગો ત્રિક્લાઘૃત (પૃ. ૧૯); અમૃતાદિ ક્વાથ (પૃ. ૨૦)	૧૭
૨ ક્ષેશરોગો ત્રિક્લાદિ તેલ (પૃ. ૨૩); ભૃંગરાજ તેલ (પૃ. ૨૪)	૨૨
૩ ઊર્ધ્વજત્રુગત રોગો. પથ્યાદિ ક્વાથ (પૃ. ૨૫)	૨૫
૪ વ્રણ રોગો	૨૬
૫ જ્વર	૨૮
૬ કુષ્ઠ (ચર્મ)રોગો	૨૯
૭ પ્રમેહ, મેદ. હૃદયરોગ	૩૦
૮ સોજા, પાંડુ, ઉદરરોગ, કમળો	૩૧

ઘરઘરનું ઔષધ

લોકોમાં આયુર્વેદનું મહત્વ હવે દિનપ્રતિદિન વધુને વધુ સમજવા માંડ્યું છે. તેનું સૌથી મુખ્ય કારણ આયુર્વેદનાં ઔષધોની નિર્દોષતા હશે. એ ઔષધો શહેરો કે ગામડામાં, ભાણેલા કે અભાણમાં નિર્ભયપણે વાપરવામાં આવે છે. તેમાંય તે કાષ્ટ ઔષધો તો પ્રાયઃ સાવ નિર્દોષ હોવાથી કાયમ લેવાયાં હોય કે વધુ લેવાયાં હોય તો પણ નુકસાન કરતાં નથી. ઊલટું, રસાયન ગુણવાળાં હોય તો જરાવ્યાધિને હટાવવાનું સહજ કાર્ય કરતાં હોય છે. હરડે, આમળાં, જેઠીમધ, વાવડિંગ, શતાવરી, અશ્વગંધા બ્રાહ્મી, શંખાવલી, રસાયન ચૂર્ણ વગેરે-

માંથી કોઈ એકનું વિવેકપૂર્વક સેવન કરવાની આયુર્વેદ ભલામણ કરે છે. અષ્ટાંગહૃદયકારે આહારની ચર્ચા કર્યા બાદ તુરત જ નિત્ય કયાં ઔષધનું સેવન કરવું જોઈએ તેમાં ત્રિક્વાને અગ્રસ્થાન આપ્યું છે; કારણ કે તે નેત્રરોગ, કબ-જિયાત, લોહીવિકાર, પ્રમેહ, મેદવૃદ્ધિ જેવા રોગોને આવતા અટકાવે છે એટલું જ નહીં વાયુ, પિત્ત, કફની સમતા રખાવી કાયમી આરોગ્ય અને સરવાળે દીર્ઘાયુષ્ય બક્ષે છે.

ત્રિક્વાથી અજાણ્યું કોઈ હોય તેમ હું માનતો નથી. તેનું ચૂર્ણ દેરદેર મળે છે અને કોઈપણ ઘરમાં ઘણી સાદી વિધિથી તૈયાર પણ કરી શકાય છે. ત્રણ ત્રણ માસ સુધીની વપરાશ પૂરતું ત્રિક્વા ચૂર્ણ સૌએ તૈયાર કરવું જોઈએ. અથવા સારું—તાજું ખરીદી રાખવું જોઈએ.

આ પુસ્તિકામાં ત્રિક્વાના બહુવિધ સરળ ઉપયોગ દર્શાવ્યા છે. તે કેવળ આમ જનતાને જ નહીં વૈદ્યો, નવ સ્નાતકો અને આયુર્વેદના વિદ્યાર્થીઓને પણ માર્ગદર્શક બનશે. શક્ય તેટલો સહેતુક શાસ્ત્રીય આધાર આપવાનો આગ્રહ પણ તે કારણે રાખ્યો છે. આજે આંખના રોગો, ચામડીના રોગો, મૂત્રમાર્ગના રોગો, ડાયાબિટીસ, મેદવૃદ્ધિ વગેરેનું પ્રમાણ વધતું જ જાય છે ત્યારે ત્રિક્વા જેવાં ઘર-ઘરનાં ઔષધની પુનઃપ્રતિષ્ઠા જરૂરી માનું છું.

‘આયુ ક્લિનિક’

૨૧૨—સર્વોદય બીજો માળ;

રિલીફ સિનેમા પાસે;

અમદાવાદ-૧

—શોભન

૨૧-૧૦-'૮૦

ધન્વન્તરિ તેરશ

સં. ૨૦૩૬

ત્રિક્ષ્ણ ચૂર્ણ

આયુર્વેદના લોકભોગ્ય અને જાહેર અનેક યોગોમાં અતિ પ્રચલિત એવા ત્રિક્ષ્ણચૂર્ણને પ્રથમ સ્થાન આપી શકાય. ઈ.સ. પૂ. ના ચરક-સુશ્રુતના જમાનાથી એનો આગળ પડતો ઉપયોગ થતો આવ્યો છે. એના નામથી ભાગ્યે જ કોઈ અજ્ઞાણ્યું હશે અને પોતે તેનો ઉપયોગ કર્યો હોય એવા કરોડો માણસો હશે.

ત્રિક્ષ્ણના આટલા બધા મહત્ત્વનું કારણ તેની સુયોગ્ય યોજના છે. જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયના પ્રતીક જેવા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશની જેમ આ ત્રિક્ષ્ણ-ત્રણ ક્ષ્ણો-શરીરમાં જઈને યંત્રને વ્યવસ્થિત કરી નવું સર્જન કરે છે! આરોગ્યનું રક્ષણ કરે છે અને રોગોનો વિનાશ કરે છે!

ત્રિદોષ વિજ્ઞાનના ખાસ પાયા પર ગ્યાયેલા વૈદકશાસ્ત્રમાં ત્રણેય દોષનું શમન કરનારું અને ત્રણેય દોષથી થતા ભાત ભાતના રોગોને મટાડનારું, આને ચડે એવું એકેય ઔષધ નથી.

ત્રિક્ષ્ણને વિશેષ રૂપે જેવા આપણે માટે એનું બંધારણ તપાસીએ :

एका हरीतकी योज्या, दौ च योज्यौ त्रिभीतकौ
चत्वार्यामलाकान्यैव, त्रिफलेषा प्रकीर्तिता

હરડે એક, બહેડાં બે અને આમળાં ચાર એમ ત્રણેય

ફોનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવામાં આવે તે જ જેની સારા પ્રમાણમાં કીર્તિ પ્રસરેલી છે તેવું ત્રિક્ષ્ણ ચૂર્ણ.

ઉપરોક્ત સંખ્યા ગોઠવવાનું કારણ, એનું ચૂર્ણ સમાન થાય તે છે, કારણ કે સામાન્ય રીતે સૂકી ઉત્તમ હરડેબે તોલાની, સૂકું બહેડું એક તોલાનું અને સૂકું આમળું અર્ધા તોલાનું હોય છે. પણ ફળ નાનાં મોટાં મળતાં હોવાથી તેની છાલને સરખા પ્રમાણમાં મેળવીને ખાંડવી અથવા ત્રણેયનું સરખા પ્રમાણમાં ચૂર્ણ મેળવવું એ વધારે સરળ બને છે.

કષાયા મધુરા પાકે રુક્ષા વિલવણા લઘુઃ ।

દીપની પાચની મેઘ્યા વયસઃ સ્થાપની પરમ્ ॥

ઉષ્ણવીર્યા સરાડયુષ્યા બુદ્ધિન્દ્રિયવલપ્રદા ।

કુષ્ટ વેવર્ણ્યૈ ગૈસ્વર્ણ્યૈ પુરાણવિષમજ્વરાન્ ॥

શિરોડક્ષિપાણ્ડુહ્રોગકામલાગ્રહણીગદાન્ ।

સશોષશોષાતિસારમેદમોહવમીક્રિમીન્ ॥

શ્વાસકાસપ્રશેકાર્શ્નઃ પ્લીહાનાહગરોદરમ્ ।

વિવન્ધં સ્ત્રોતસાં ગુલ્મમૂરુસ્તમ્ભમરોચકમ્ ।

હરીતકી જયેત્ વ્યાધીં સ્તાંસ્તાંશ્ચ કફવાતજાન્ ॥

— અ. હ.; સૂ. અ. ૬/ ૧૫૩—૧૫૭

હવે, આપણે ત્રિક્ષ્ણના પૂરા ગુણ જાણવા હરડેના ગુણ જોઈએ:

તીખો, તૂરો, અને કડવો એ) પાચેય રસ એમાં છે. એ હળવી, ભૂખ લગાડનારી, પાચન કરાવનારી, મેંચા (ગ્રહણ શક્તિ) ને હિતકારક, જીવાનીને ટકાવી રાખનાર, ઉષ્ણવીર્ય, સર, આયુષ્ય-વર્ધક તથા બુદ્ધિ અને ઈન્દ્રિયોને બળ આપનારી છે.

વળી, તે ચામડીના (ખસ, ખરજવાં, દાદર, ગૂમડાં, કોઢ કરોળિયા, ખંજવાળ વગેરે) રોગો, વિવર્ણતા (ચામડીનો રંગ બગડી જવો કે ફિક્કાશ), સ્વરભેદ, જીર્ણ જ્વર અને વિષમજ્વર, (અથવા જીર્ણ વિષમજ્વર - ક્રોનિક મેલેરિયા), માથું અને આંખના રોગો, પાંડુ, હૃદયરોગ, કમળો, સંગ્રહણી, શોષ, સોજા, ઝાડા, મેદવૃદ્ધિ, મૂર્ચ્છા, ઊલટી, કરમિયાં, શ્વાસ, ઉધરસ, મોળ આવવી, હરસ, બરોળ વધવી, આફરી ચડવી, કૃત્રિમ ઝેર, ઉદર રોગો, શરીરમાં કામ કરી રહેલા દોષધાતુમલાદિ સ્રોતોની અટકાયત, ગોળો, ઉરુસ્તંભ, અરુચિ તેમજ કફ અને વાયુના કારણે થનારા જે કોઈ રોગ હોય તેને હરડે મટાડી શકે છે.

આ ઉપરાંત ચરકે હરડેને ' સર્વ રોગપ્રશનીમ્ ' બધા જ રોગોને મટાડનારી, ' દોષાનુલોમિનીમ્ ' ત્રણેય દોષોને વ્યવસ્થિત કરનારી અથવા મળ કાચો હોય તો પકાવીને નીચે લઈ જનારી, ' પૌષ્ટિકીમ્ ' ધાતુઓને પોષણ આપનારી અને ' કલૌઘ્યઘ્નીમ્ ' એટલે કે નપુંસકતાનો નાશ કરનારી કહી છે. વળી અષ્ટાંગહૃદયમાં ' હરણાત્ સર્વ રોગાણાં યાસામુક્તા હરીતકી- બધા રોગોનું હરણ કરનારી હોવાથી હરીતકી ' અને ' પથ્યત્વાત્ સર્વ ધાતૂનાં પથ્યા | - બધી ધાતુઓને અનુકૂળ હોવાથી પથ્યા ' એવી નામ નિરુક્તિ કરવામાં આવેલ છે.

ધન્વન્તરિ નિઘંટુમાં 'ચક્ષુર્હિતા સદા, સર્વરોગાશ્ચ હરતે તેન
 રૂયાતા હરીતકી । આંખ માટે, હંમેશાં હિતકારક અને બધા
 રોગોનો નાશ કરનારી ' કહી છે. જ્યારે રાજનિઘંટુમાં તે
 તેના ગુણવર્ણનની શરૂઆતમાં જ 'રસાયની નેત્રરૂજાપહારિણી-
 રસાયન અને નેત્રરોગોને બળપૂર્વક - પરાણે દૂર કરનારી
 કહેવામાં આવી છે.

હરડેનો ઉપર પ્રમાણેનો આછો ખ્યાલ મેળવ્યા પછી
 'હરીતકીસ ઘોત્રીફલમ્ ' વિષેનો આપણો ભાવ અનેક ગણો
 વધી ગયા વિના નહીં રહે.

આયુર્વેદે જેના વધુમાં વધુ ગુણગાન ગાયાં છે તેવાં
 દ્રવ્યોમાં આમળાંનું સ્થાન પણ આગળ પડતું છે.

મમ સત્યપ્રતિજ્ઞેયં યૂયં શ્રણુત પઞ્ડિત : ।

પથ્યાયા: સદૃશં કિંચિત્ કુત્રચિન્નૈવ વિદ્યતે ॥

હે પંડિતો ! તમે મારી આ સત્ય પ્રતિજ્ઞા સાંભળો કે
 આ હરડે જેવું બીજું એક પણ ઔષધ આ જગતમાં નથી.

'વૈદ્ય મનોરમા'ના લેખકે હરડે માટે જે મહાત્મ્ય ગાયું
 છે તે આમળાંને પણ લાગુ પડે છે. કારણ કે, હરડે અને
 આમળાંના ગુણ લગભગ મળતા જ છે.

હરડેના ગુણ લખાયા પછી તરત જ ચરકસંહિતાએ
 આમળાંના ગુણ નીચે પ્રમાણે આપ્યા છે—

તાન્ ગુણાંસ્તાનિ કર્માણિ વિદ્યાદામલકેશ્વપિ ॥

તાન્યુક્તાનિ હરીતક્યાં વીર્યસ્ય તુ વિપર્યયઃ ।

— ચ. ચિ. અ. ૧/૧ પાદ રસાયનાધ્યાય, શ્લો. ૩૬
આમળાંમાં પણ હરડેના ગુણ કહ્યા છે તેવા જ ગુણો અને
કર્મો છે. માત્ર બંનેમાં વીર્યનો જ તફાવત છે. હરડે ઉષ્ણવીર્ય
—ગરમ છે. જ્યારે આમળાં શીતવીર્ય—ઠંડાં છે.

અષ્ટાંગહૃદયમાં પણ આવી જ રીતે આમળાંના ગુણ
આપ્યા છે —

તદ્દામલકં શીતમ્લં પિત્તકફાપહમ્ ।

—અ. હ. સૂ. સ્થા. અ. ૬, અન્નસ્વરૂપવિજ્ઞાન શ્લો. ૧૫૮

આમળું પણ હરડેના જેવું ગુણવાળું છે. પણ એમાં
તફાવત એટલો છે કે તે હરડેની જેમ ઉષ્ણવીર્ય નથી પણ
શીતવીર્ય છે. એમાં તૂરા રસને બદલે ખાટો રસ આગળ
પડતો છે અને મુખ્યત્વે (હરડેની જેમ વાયુને બદલે) પિત્તનો
નાશ કરે છે.

અને એ જ વાતને અનુસરીને ભાવપ્રકાશે પણ નીચે
પ્રમાણે કહ્યું છે :

હરીતકીસમં ધાત્રીફલં કિન્તુ વિશેષતઃ ।

રક્તપિત્તપ્રમેહધ્નં પરં વૃદ્ધ્યં રસાયનમ્ ॥

— મા. પ્ર; પૂ. લ્. ; હરીતક્યાદિ વર્ગ, શ્લો. ૩૭

આમ તો, આમળાંના ગુણ હરડે જેવા જ છે, પણ
આમળાંમાં રક્તપિત્ત અને પ્રમેહને મટાડવાનો ગુણ વિશેષ

પ્રમાણમાં છે. અને તે વાજકરણ અને રસાયન ગુણમાં આગળ પડતાં છે.

હવે, આપણે આમળાંના ગુણ દર્શાવતાં, સ્વતંત્ર ઉલ્લેખો, જોઈશું :

દિગ્દાદામલકે સર્વાન્ રસાલ્લવણવર્જિતમ્ ॥

સ્વરભેદ : કફોત્કલેદપિત્તશોગવિનાશનમ્ ।

રુક્ષં સ્વાદુકષાયામ્લં કર્ફપિત્તહરં પરમ્ ॥

—મા. પ્ર. પૃ. હ. વ. શ્લો. ૩૫

આમળાંમાં પણ (હરંડેની જેમ) ખારા રસ સિવાયના પાંચેય રસ છે. અને (આગળ જણાવેલા હરંડેના જેવા ગુણ ઉપરાંત આ આમળાં) સાદ બેસી જવો, કફ વધવો તેમજ પિત્તજ રોગોનો નાશ કરે છે. વળી, તે લૂખાં, મધુર, તૂરાં, ખાંસી અને કફ-પિત્તનો નાશ કરનારાં છે.

રાજનિઘંટુમાં :—

આમલકં કષાયામ્લં મધુરં શિશિરં લઘુ : ।

દાહપિત્તવમીમેહશોફધનં ચ રસાયનમ્ ।

કટુમધુરકષાયં કિશ્ચિદ્મ્લં કફધનમ્ ।

રુચિકરમતિશીતં હન્તિ પિત્તાસ્રાતાપમ્ ।

ભ્રમવમનવિવન્ધાધ્માન વિષ્ટમ્ભપ્રશમનમ્ ।

અમૃતામં ચામલકસ્યા : ફલં સ્યાત્ ॥

આમળાં ખાટાં, તૂરાં, ગળ્યાં, ઠંડાં અને હળવાં છે. દાહ, પિત્ત, ઊલટી, પ્રમેહ અને સોજાને મટાડનારાં તેમજ રસાયન

છે. જે આમળાં તીખાં, ગળ્યાં, તૂરાં અને અલ્પ પ્રમાણમાં ખાટાં હોય તે કફનો નાશ કરે છે. વળી, તે રુચિ કરનારાં અને ઘણાં જ ઠંડાં છે. પિત્ત, રક્તપિત્ત, લૂ લાગવી, ભ્રમ, ઉબકા, સ્રોતોની અટકાયત, આફરી, કબજિયાત વગેરે રોગોને શમાવે છે. ટૂંકમાં, આ આમળાં અમૃતના જેવા ગુણવાળાં છે.

અમ્લં સમધુરં તિક્તં કષાયં કટુકં સરમ્ ।

ચક્ષુષ્યં સર્વદોષધનમતિવૃષ્યમામલકી ફલમ્ ॥

— સુશ્રુતસંહિતા સૂત્રસ્થાન અ. ૪૬, શ્લોક. ૧૪૩

મહર્ષિ સુશ્રુતૈ તેને નીચે પ્રમાણે વર્ણવ્યાં છે :

આમળાં મુખ્યત્વે અમ્લ રસવાળાં, થોડા મધુર, કડવાં, તૂરાં અને તીખાં છે; મળોને સરાવનારાં, આંખ માટે હિતકર, ત્રણેય દોષોનું શમન કરનારાં અને વૃષ્ય છે.

વળી, આગળ વધીને તેને બધાંય ફળોમાં શ્રેષ્ઠ પણ કહ્યાં છે :

હન્સિ વાતં તદમ્લત્વાત્પિત્તં માધુર્યશૈત્યત : ।

કફં રુક્ષકષાયત્વાત્ ફલેભ્યોઽમ્યધિકં ચ તત્ ॥

આમળાં ખાટાં હોવાથી વાયુનો, મધુર અને ઠંડાં હોવાથી પિત્તનો અને લૂખાં તેમજ તૂરાં હોવાથી કફનો નાશ કરે છે. આમ ત્રણેય દોષોને જીતનારાં હોવાથી બધાં જ ફળો કરતાં આમળાં શ્રેષ્ઠ છે.

ત્રિફળાનાં ત્રણ ફળો — હરડે, બહેડાં અને આમળાંમાંથી

આપણે આગળ હરડે અને આમળાંના ગુણ જોયા. હવે, બહેડાંના ગુણ વિષે સામાન્ય ખ્યાલ કરી લઈએ, જેથી ત્રિક્ષણાના ગુણનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ આવી શકે.

बिभीतकं स्वादुपाकं कषायं कफपित्तनुम् ।

उष्णवीर्यं हिमस्पर्शं भेदनं कासनाशम् ॥

रुक्षं नेत्रहितं केश्यं कृमिघ्नैस्वर्यनाशनम् ।

बिभीतकमज्जा तृट्छर्दि कफवातहरी लघुः ।

कषायेो मदकृश्राघ धात्रीमज्जापि तद्गुणः ॥

—મા. પ્ર. પુ. હરીતકયાદિવર્ગ શ્લોક. ૩૫—૩૬

બહેડાંનું ફળ મધુર વિપાકવાળું, તૂરું, કઠ્ઠું તથા પિત્તને જીતનાર, ઉષ્ણવીર્ય, સ્પર્શમાં શીતળ, મળને ભેદનાર, શરદીનો નાશ કરનાર, લૂખું, આંખ અને વાળ માટે હિતકર, કૃમિ-નાશક અને બગડી ગયેલા અવાજને સારો કરનારું છે.

બહેડાની મજ્જા (ગર્ભ છાલ) તરસ, ઊલટી તથા વાયુને મટાડનાર છે, હળવી અને તૂરી છે, વધારે ખાવાથી મીઠા ચડાવનારી છે.

આમળાંની મજ્જા પણ એવા જ ગુણવાળી છે. (એટલે બહેડાંની મજ્જાનાં બાકીના ગુણ આમળાંની મજ્જાને મળતા છે.)

આ ઉપરાંત, ભાવપ્રકાશ નિઘંટુએ એના પર્યાય શબ્દ 'અક્ષ'ની નીચે પ્રમાણે નિરુક્તિ દર્શાવી છે :

‘अक्षते-व्याप्नोति सकलशरीरे गुणैः इति अक्षः पोताना

વ્યાપક ગુણને લીધે જ આખા શરીરમાં વ્યાપી જાય છે તે અક્ષ:

ચરકસંહિતામાં બહેડાંના નીચે પ્રમાણે ગુણુ આપવામાં આવ્યા છે:

બહેડું રસ, રક્ત, માંસ અને મેદધાતુના કારણે કે આશ્રયે થયેલા રોગોનો નાશ કરે છે. તેમજ અતિસ્વેદ, ચરબી વધવી, કફનો ઉત્કલેશ (છાતીમાં કફનો ભરાવો કે શરદી થવી તથા પિત્તરોગનો સારી રીતે નાશ કરે છે.

અષ્ટાંગહૃદયમાં હરડે અને આમળાંના ગુણુ આપ્યા પછી તરત જ આ પ્રમાણે લખ્યું છે :

બહેડું પચે ત્યારે તીખું, સ્પર્શમાં ઠંડું અને વાળ માટે હિતકર છે; વળી, તેમાં હરડે તથા આમળાંના ગુણુ છે; પણ થોડા પ્રમાણમાં છે.

આપણે અગાઉ જોયું હતું તે પ્રમાણે હરડેના લગભગ બધા ગુણુ આમળાંને મળતા છે, તે જ પ્રમાણે આ બહેડાંના પણ લગભગ બધા ગુણુ આમળાંને મળતા છે !

મુખ્ય ફરક એટલો જ છે કે આમળાં ઠંડાં છે, ત્યારે

બાકીનાં બંને ગરમ છે. આ કારણે ત્રિક્ષણામાં આમળાંના સમગ્ર ગુણ ઉપરાંત બાકીનાં બંને દ્રવ્યોના ઉષ્ણ વગેરે ગુણ મળી, ત્રિક્ષણાનો યોગ બધા જ રોગો માટે અસરકારક બને છે.

હરદે, બહેડાં અને આમળાં એ ત્રણ ક્ષણોના સંયોગથી થયેલા 'ત્રિફલા' અને 'ફલત્રિક' ઉપરાંત 'વરા' નામ એનું ખૂબ મહત્ત્વ બતાવે છે.

'ત્રિયતે આરોગ્યકામૈઃ ઇતિ વરા' આરોગ્ય ઈચ્છતાં લોકો જેને પસંદ કરે છે, જેનું સેવન કરે છે તે વરા.' બધાં જ રસાયનોમાં આ ત્રિક્ષણા શ્રેષ્ઠ હોવાથી મ. વાગ્ભટે એને 'રસાયન વરા— રસાયનોમાં શ્રેષ્ઠ' જેવું મહત્ત્વપૂર્ણ બિરુદ આપ્યું છે.

અને એટલે જ, સ્વસ્થવૃત્તનું પાલન કરીને દવાઓથી દૂર રહેવાનું કહેનારા આયુર્વેદના એ પ્રખર વિદ્વાને અષ્ટાંગ-હૃદયના 'માત્રાશિતીય' નામે આહારના જ પ્રકરણમાં—

ત્રિફલાં મધુસર્પિભ્યાં નિશિ નેત્રવ્રલાય ચ ।

સ્વાસ્થ્યાનુવૃત્તિક્ષણશ્ચ રોગોચ્છેદકરં ચ યત્ ।

— અ. હ.; સૂ. ૮/૪૪

સ્વાસ્થ્યનું રક્ષણ કરનારા અને રોગોનો સમૂળગો નાશ કરનારા એવા કેવળ ત્રિક્ષણાચૂર્ણનું જ (બધી જ્ઞાનેન્દ્રિયોમાં શ્રેષ્ઠ અને જીવનના આધારરૂપ) આંખના તેજ માટે અસમાન ભાગે મેળવેલા મધ અને ધીમાં રોજ રાત્રે નિયમિત સેવન કરવું. એમ કહ્યું છે.

હવે, આપણે ત્રિક્ષણાના સામાન્ય ગુણ જોઈ, એના ભિન્ન ભિન્ન રોગોમાં થતા વ્યાપક ઉપયોગ જોઈશું:

ત્રિફલામેહશોથધની નાશયેદ્વિષમજ્વરાન્ ।

દીપની શ્લેષ્મપિત્તધની કુષ્ટહન્ત્રી રસાયની ।

સર્પિમધુમ્યાં સંયુક્તા સર્વનેત્રામયાજ્જયેત્ ॥

ત્રિક્ષણાનું ચૂર્ણ પ્રમેહ અને સોજા (પાંડુ અને જળોદરનો) તેના નાશ કરે છે, તેમજ વિષમજ્વર (સંતત સતત, અન્યેદ્યુક, તૃતીયક અને ચતુર્થક વગેરે ટાઢિયા—મેલેરિયા-તાવના પ્રકારો) ને મટાડે છે. ભૂખ લગાડનાર છે, કફ અને પિત્તનો નાશ કરે છે, કુષ્ટરોગ (ચામડીના ખસ, ખરજવાં, દાદર, ખુજલી, કોઢ, કરોળિયા વગેરે રોગો) ને હણે છે, રસાયન છે, અસમાનભાગે ઘી અને મધમાં સેવન કરવામાં આવે તો આંખના પ્રત્યેક રોગોને જીતે છે.

હવે, આપણે ત્રિક્ષણાના સેવનથી મટતા રોગો વિષે વિગતવાર જોઈએ :

૧. નેત્રરોગ :

શરીરનું શ્રેષ્ઠ રતન એવી આંખના રોગોમાં આયુર્વેદના એકેએક આચાર્યે સર્વાનુમતે ત્રિક્ષણાનાં ભારોભાર ગુણગાન ગાયાં છે.

મહર્ષિ વાગ્ભટે એને ' અક્ષ્યામયેષુ ત્રિફલા ' નેત્રરોગમાં ત્રિક્ષણાથી ચડે તેવું એકેય ઔષધ નથી એમ કહી બિરદાવ્યા છે. જ્યારે બાળબોધોદય ' ના કર્તા પં. કાશીનાથે 'ત્રિફલા મધુના નિશિ મક્ષિતં વિજયતેઽક્ષિગદં વલાત્ । રાત્રે ઘી અને મધ સાથે ત્રિક્ષણાનું સેવન કરવાથી (બધાં જ સાધ્ય)

નેત્રરોગ ચોક્કસ મટે છે. 'એમ કહી એની નેત્રરોગ મટાડવાની અમોઘ શક્તિની અનુભવના બળે સાક્ષી પૂરી છે.

અષ્ટાંગહૃદયમાં આંખની કાયમી તંદુરસ્તીના ઉપાયો બતાવતાં 'ત્રિક્ષ્ણા'ને પ્રથમ સ્થાન આપી નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે.

ત્રિફલારુધિરન્મતિર્વિશુદ્ધિર્મનજો નિર્વૃત્તિરજ્જનં સનસ્યમ્ ।

શકુનનાશના સ્પાદપૂજાં દૃતપાનં સદૈવ નેત્રરક્ષા ॥

ત્રિક્ષ્ણાનો આંતર બાહ્ય ઉપયોગ (લોહી બગડી ગયું હોય કે વધી ગયું હોય તે) ફક્ત ખોલાવવી, ઋતુવાર વમન, વિરેચન અને શિરોવિરેચન વગેરે સંશોધન, મનની શાંતિ, અંજન, નસ્ય, પંખીઓના માંસનો ખોરાકમાં ઉપયોગ (માંસાહારીઓ માટે), અભ્યંગ કરવો, પગમાં પહેરવું અને ઠંડા પાણીથી પગ ધોતા રહેવું વગેરે ક્રિયાઓ દ્વારા પગનું જતન અને ગાયના ધીનો છૂટથી ઉપયોગ કરવો એટલા વાના કરતાં રહેવાથી હંમેશાં આંખનું રક્ષણ થઈ શકે છે.

આંખને તંદુરસ્ત અને અત્યંત તેજસ્વી બનાવવા મહર્ષિ વાગ્ભટે નીચે પ્રમાણે પ્રયોગ કરવાનું કહ્યું છે —

ત્રિફલેનાથ હવિષા લિહાનસ્ત્રિફલાં નિશિ ।

યષ્ટિમધુકસંયુક્તાં મધુના ચ પરિપ્લુતામ્ ।

માસમેકં હિતાહારઃ પિબનામલકોદકમ્ ।

સૌપર્ણ લભતે ચક્ષુરિત્યાહ ભગવાન્નિમિઃ ॥

એક માસ સુધી રોજ રાત્રે ધી સાથે ત્રિક્ષ્ણા અને જ્ઠી-મધ અથવા ત્રિક્ષ્ણા ધૃતમાં જ્ઠીમધ મેળવીને મધ સાથે લેવામાં

આવે અને સાથે સાથે હિતકારક (ચક્ષુષ્ય અને પથ્ય જેમ કે, મગ, ઘઉં, મધ, તાંદળજા, સરગવો, ચોખા, ઘી, દૂધ, જીવંતી વગેરે) ખોરાકનું સેવન કરતા કરતા (સવાર સાંજ યથાશક્તિ) આંખનાનો તાજાં રસ પીનાર માણસની આંખો ગરુડના જેવી અતિ તેજસ્વી થાય છે — એવું ભગવાન નિમિનું કહેવું છે.

અહીં, આ પ્રયોગનું મહત્ત્વ અને સચોટતા બતાવવા પ્રાચીન યુગમાં થઈ ગયેલા નેત્રરોગના મહાન નિષ્ણાત નિમિનો મહર્ષિ વાગભટે ઉલ્લેખ કર્યો છે.

આ ઉપરાંત, આંખના આરોગ્ય માટે અને તેના સમસ્ત રોગોને મટાડવા માટે આ ' ત્રિક્ષ્ણાધૃત ' યોજ્યું છે :

ત્રિફલાયા રસપ્રસ્થં પ્રસ્થં વાસારસોદ્ભવમ્ ।
 મૃંગરાજરસપ્રસ્થં પ્રસ્થમાજં પયઃ સ્મૃતમ્ ॥
 દત્વા તત્ર ઘૃતપ્રસ્થં કલ્કૈઃ કર્ષમિતૈઃ પૃથક્ ।
 ત્રિફલા પિપ્પલી દ્રાક્ષા ચન્દનં સૈન્ધવં બલા ॥
 કાકૈલી ક્ષીરકાકૈલી મૈદા મરીચનાગરમ્ ।
 શર્કરા પુન્ડરીકં ચ કમલં ચ પુનર્નવા ।
 નિશાયુગ્મં ચ મધુકં સગૈરેભિર્વિપાચયેત્ ।
 નક્તાન્ધ્યં નકુલાન્ધ્યં ચ કણ્ઠૂં પિલ્લં તથૈવ ચ ॥
 નેત્રસ્રાવં ચ પટલં તિમિરં કાચકં જયેત્ ।
 અન્યેઽપિ શમનં યાન્તિ નેત્રરોગાઃ સુદારુણાઃ ।
 ગૈફલં ઘૃતમેતદ્વિ પાને નસ્યાદિષૂચિતમ્ ॥

— શાર્ઙ્ગધર સંહિતા; મધ્યમખણ્ડ અ. ૯/૩૪-૬૯

હરદે, બહેડાં આમળાં, અરડૂસી અને ભાંગરાનો રસ,
બકરીનું દૂધ એ બધાં ૭૦૦-૭૦૦ ગ્રામ મેળવવાં.

પછી હરદે, બહેડાં, આમળાં, પીપર, દ્રાક્ષ, સફેદ સુખડ,
સિંધવ, બગદાણા, કાકોલીને બદલે અશ્વગંધા, ક્ષીરકાકોલીને
બદલે પણ અશ્વગંધા, મેદાને બદલે જૈઠીમધ, કાળાં મરી, સુંઠ,
સાકર, ઘોળું કમળ, કમળ, સાટોડી, હળદર, દારુહળદર અને
જૈઠીમધ એ સર્વ ઔષધો ૧૦-૧૦ ગ્રામ (અશ્વગંધા અને
જૈઠીમધ ૨૦-૨૦ ગ્રામ) લઈ, કલ્ક કરી ઉપરનાં પ્રવાહી દ્રવ્યો
સાથે મેળવી ધીમા તાપે પકાવવું.

રતાંધળાપાણું, નકુલાન્ધ્ય (આંખો નોળિયા જેવી
ચમકતી હોવા છતાં, દિવસે ન જોઈ શકવું), ખંજવાળ, ચીપડા
થવા, આંખોમાંથી પાણી પડવું, તિમિરરોગ, મોતિયો તથા
બીજા ભયંકર ગણાતા નેત્રરોગો પણ આ ધીનો પીવામાં,
નસ્યમાં અને માલિશમાં ઉપયોગ કરવાથી મટે છે.

બધા જ નેત્રરોગને મટાડે તેવા ' અમૃતાદિ ક્વાથ ' માં
પણ પં. શારંગધરે ત્રિક્ષ્ણને આગળ પડતાં વાપર્યાં છે.

અમૃતાત્રિફલા ક્વાથઃ પિપ્પલિચૂર્ણસંયુતઃ ।

સક્ષૌદ્રઃ શીલિનો નિત્યં સર્વનેત્રવ્યથાજયેત્ ॥

ગળો એક ભાગ અને ત્રિક્ષ્ણ ત્રણ ભાગનો ક્વાથ કરી
તેમાં પીપરનું ચૂર્ણ અને મધ મેળવી પીવાથી બધા નેત્રરોગ
મટે છે.

અષ્ટાંગહૃદયમાં તિમિરરોગીને ખાવા, પીવા, આંખે

છાંટવા અને ખોરાકમાં રોટલા, દૂધપાક, દાળ કે સાથુમાં મેળ-
વીને ત્રિક્ષ્ણામય થઈ જવાની ભલામણ કરવામાં આવી છે.
કુષ્ટરોગમાં વપરાતા ખેરની જોમ.

त्रिफलाश्चोतनं नेत्रे सर्वाभिष्यन्दनाशनम् ।

ત્રિક્ષ્ણાનો કાઢો કરી, ગાળી તેના સહેવાય તેવાં ગરમ
પ્તીપાં આંખમાં નાખવાથી સર્વ પ્રકારના અભિષ્યન્દ (આંખો
આવવી) મટે છે.

વળી, યોગશતકે ખાસ પસંદ કરી આપેલ નીચેની સોગઠી
ઘેરઘેર બનાવીને રાખવા જોવી છે.

पथ्याक्षधात्रीफलमध्यबीलैत्रिद्वयेक भागैर्विदधीतवर्तिम् ।
स्तया जयेदस्त्रमतिप्रवृद्धं अक्ष्णोर्हरेत्કઠમપિ પ્રકોપમ્ ॥

હરડેના ઠળીયાનો ગર્ભ ૩ ભાગ, બહેડાંના ઠળીયાનો ગર્ભ
૨ ભાગ અને આમળાંના ઠળીયાનો ગર્ભ ૧ ભાગ આ
ત્રણેય દ્રવ્યને પાણીમાં લસોટી સોગઠી બનાવવી. આ
સોગઠી તાંબાનું વાસણ કે લાદી - પથ્થર પર ઘસીને
આંખમાં આંજવાથી પુષ્કળ પાણી નીકળતું હોય તો તે પાણી
બંધ થાય છે. અને આંખો ગમે તેટલી સખત દુખવા આવી
હોય તો પાણી મટી જાય છે.

પં. શારંગધરે પણ આજ યોગ ' ધાત્ર્યાદિસ્નેહવર્તિ '
આપીને કહ્યો છે,

धात्र्यक्षपथ्याबीजानि एकद्वित्रिगुणानि च ।

पिष्ट्वा वर्तिर्जलैः कुर्यादंजनं द्विहरेणुकम् ।

नेत्रास्त्रावं हस्त्याशु वातरक्तजं तथा ॥

આમળાંનું બી ૧ ભાગ, બહેડાનું બી ૨ ભાગ, હરડેનું બી ૩ ભાગ લઈ પાણીમાં સારી પેઠે લસોટી જવના આકારની વાટ કરવી.

આ વાટ (સોગઠી) ને વટાણા જેટલી પાણીમાં ઘસી આંજવાથી નેત્રસ્રાવ તથા વાયુ અને રક્તદુષ્ટિના કારણે દુખવા આવેલી આંખો તરત જ મટે છે.

આ ઉપરાંત, આંખના સર્વરોગ અને ભિન્ન ભિન્ન રોગોમાં યોજેલા પથ્યાદિ ક્વાથ, વાસાદિ ક્વાથ અને ત્રિક્ષ્ણા-મોદક અજમાવવા જેવા છે.

આમ, આયુર્વેદે ત્રિક્ષ્ણાનો નેત્રના આરોગ્ય માટે અને રોગશમન માટે બહોળો ઉપયોગ દર્શાવ્યો હોવાથી જ પેલી ' આંખે ત્રિક્ષ્ણા, દાંતે લૂણ, પેટ ન ભરવું ચારે ખૂણ ' એ પંક્તિમાં અગ્રસ્થાને રહેલા ત્રિક્ષ્ણા સામાન્ય જનતાના હોઈ પણ વસેલા છે!

૨. ક્ષેશરોગ :

આમ તો આયુર્વેદ વિજ્ઞાને ત્રિક્ષ્ણાને ઊર્ધ્વજત્રુ (ગળાની હાંસડીથી ઉપર થતા આંખ, કાન, મગજ, ગળું, મોં, નાક, તાળવું વગેરે) રોગોમાં શ્રેષ્ઠ કદ્યા છે. પણ તેમાં ય તેનો નેત્ર-રોગ અને ક્ષેશરોગમાં વધુ ઉપયોગ કર્યો છે.

માથાના વાળમાં થતા ઉંદરી, ખોડો, ખંજવાળ, ટાલ પડવી, વાળ ખરવા, ગૂમડાં થવાં અને વાળ સફેદ થવા વગેરે રોગોને ત્રિક્ષ્ણા મટાડે છે અને વાળને કાયમ તંદુરસ્ત રાખે છે.

ત્રિક્ષ્ણાદિ તેલ :

ત્રિફલારિષ્ટભૂનિમ્બં દ્વે નિશે રક્તચન્દનમ્ ।

एतौ : सिद्धमरुंप्रीणां तैलमम्यंजने हितम् ॥

— शा. सं. म. खं.; अ. ९/३५०

ત્રિક્ષ્ણા, અરિષ્ટ(લીમડાની અંતરછાલ), કરિયાતું, હળદર, દારુહળદર અને લાલ ચંદન એ બધું ૪૦-૪૦ ગ્રામ લઈ તેનો ક્લક કરી તેમાં ૧ લિટર તલનું તેલ અને ૪ લિટર પાણી ઉમેરી પકાવવું.

આ તેલ માથામાં ઘસવાથી માથામાં થતી ફેલ્ડીઓ અને નાનાં ગૂમડાં મટે છે.

અકાળે વાળ ઘોળા થઈ ગયા હોય તો તેને કાળા કરવા માટે પણ પં. શારંગધરે ઘણા પ્રયોગો આપ્યા છે. તેમાંથી ત્રિક્ષ્ણાવાળો સરળ પ્રયોગ નીચે આપ્યો છે.

धात्रीफलत्रयं पथ्ये द्वे तथैकं विभीतकम् ।

पश्चाम्रज्जा, लोहस्य कर्षैकं च प्रदीयते ।

पिष्ट्वा लोहमये भाण्डे स्थापयेदुषितं निशि ।

लेपोऽयं हन्ति न चिरादकालपलितं महत् ॥

આમળાં ૩ ભાગ, હરડે ૨ ભાગ, બહેડાં ૧ ભાગ, આંબાની ગોટલી ૫ ભાગ, અને લોઢાનું ચૂર્ણ ૧ ભાગ; આ બધાંનું ચૂર્ણ પાણી સાથે લોઢાની કડાઈમાં બારીક લસોટી વાટી રાતભર રહેવા દેવું. બીજો દિવસે તેનો લેપ કરવાથી નાની ઉંમરનાં આવેલા સફેદ વાળ ત્વરિત-ઘણા

ટૂંકા ગાળામાં જ કાળા થાય છે.

ઉત્તમ ધૃતો અને તેલોની યાદીમાં શારંગધરે આપેલું વાળને કાળા કરવામાં શ્રેષ્ઠ એવું 'ભૃંગરાજ તેલ' પણ અનુભવવા જેવું છે.

ભૃંગરાજરસેનૈવ લોહકિટ્ટં ફલત્રિકમ્ ।

સારિવા ચ પચેત્કલ્કસ્તૈલં દારૂણનાશનમ્ ।

અકાલપલિતં કપ્હૂમિન્દ્રલુપ્તં ચ નાશયેત્ ।

લોઠાનો કાટ, હરડે, બહેડાં, આમળાં અને કાળી ઉપલસરી આ પાંચ ઔષધોનો કલ્ક કરવો. આ કલ્કથી ચાર ગાણું તેલનું તેલ અને સોળ ગણો ભાંગરાનો રસ મેળવી અગ્નિ પર પકાવવું.

આ તેલની માથામાં માલિશ કરવાથી માથાના ભયંકર રોગો દૂર થાય છે તથા નાની વયમાં સફેદ થયેલા વાળ ફરી પાછા કાળા થાય છે. માથાની ખંજવાળ પણ દૂર થાય છે. વળી, આ તેલથી ઉંદરી પણ મટે છે.

બધામાં, હારીતસંહિતાનો આ રસાયન પ્રયોગ મજાનો છે.

હરીતક્રયાશ્રામલક્રયા વિમીતસ્ય ગૈ ફલમ્ ।

...

...

...

ભૃંગરાજરસેનાપિ ઘૃતેન સહ યોજિતઃ ।

વલિતપલિત હન્તા ચ તથા મેઘાકરઃ સ્મૃતઃ ॥

ત્રિક્લવાના ચૂર્ણનો કલ્ક કરી, તેમાંથી ચાર ગાણું ગાયનું ઘી અને સોળગણો ભાંગરાનો રસ મેળવી પકાવેલા ઘીનું ભોજન, માલિશ અને નસ્યમાં ઉપયોગ કરવાથી વળિયાં—પળિયાં

રૂપી ઘડપણનાં લક્ષણો આવતાં નથી અને મેધામાં વધારો થાય છે.
ધી પકાવવાને બદલે ભાંગરાના રસમાં ત્રિક્ષ્ણા અને ધી
મેળવીને પણ રોજ રાતે પી શકાય.

૩. અન્ય ઉદ્વજ્જનુગત રોગો :

પથ્યાદિ ક્વાથ :

પથ્યાક્ષધાત્રીમૂનિઘૈર્નિશાનિમ્બામૃતાયુતૌ : ॥

કૃતઃ ક્વાથઃ ષડ્ઙ્ગોઽયં સગુહ : શીર્ષશૂલહા ।

મૂંશંખકર્ણશૂલાનિ તથાઽર્ધશિરસો રુજમ્ ।

સૂર્યાવર્તં શંખકં ચ દંતપાતં ચ તદ્રુજમ્ ।

નક્તાંધ્યં પટલં શુક્રં ચક્ષુષીઙાં વ્યપોહતિ ॥

— શા. સં.; મ. લં.; અ. ૨/૧૪૫-૧૪૭

હરડે, બહેડાં, આમળાં, કરિયાનું, હળદર, લીમડાની
ગળો (કેટલાક લીમડાની અંતરછાલ અને ગળો બંને પણ
વાપરે છે.) ને સમભાગે લઈ તેનો ક્વાથ કરી, ગોળ સાથે
(ખાસ કરીને સાંજે અને રાતે) પીવાથી માથું, લમણાં, કપાળ
અને અર્ધા માથાનું શૂળ આધાશીશી, સૂર્યાવર્ત, શંખક,
દાંતના રોગો, રતાંધળાપણું, નેત્રપટલનો રોગ, કૂલું પડવું
અને આંખ આવવી એ બધા રોગો મટે છે.

મુખરોગમાં શારંગધરે ત્રિક્ષ્ણાગંડૂશ પણ કહ્યા છે.

ત્રિફલામધુગણ્ઢૂષઃ કફાસકૃપિત્તનાશનઃ ।

— શા. સં.; ડ. લં.; અ. ૧૦-૧૩

ત્રિક્ષ્ણાનો ઉકાળો ઠરે ત્યારે તેમાં મધ મેળવીને તેના

કોગળા કરવાથી મોંના કફજન્ય (ચીકાશ, સોજા, કાકડા વધવા, પરુ થવું એ) રોગો અને લોહીવિકાર તેમજ પિત્તાથી થયેલા (દાંતમાંથી લોહી આવવું—સ્કવી, મોં આવી જવું, ફેલ્લીઓ થવી, તાળવામાં પાક થવો વગેરે) રોગો મટે છે.

આ ઉપરાંત, કાનમાંથી રસી આવવી, કાનમાં સોજા થવો, માથામાં કૃમિ—શિરઃકૃમિ થવાં, સળેખમ વગેરેમાં યોગ્ય અનુપાત સાથે રાત્રે આપવાથી ફાયદો થાય છે.

૪ વ્રણ રોગો :

‘ ત્રિફલાગુગુલુર્ણે—બધી જાતના વ્રણમાં ત્રિક્ષ્ણા અને ગૂગળ (ગૂગળ મેળવેલ ત્રિક્ષ્ણા) શ્રેષ્ઠ છે. ’

અષ્ટાંગહૃદયના આ નાનકડા સૂત્ર દ્વારા ત્રિક્ષ્ણાને ઘણું મહત્ત્વ આપી શકાય તેમ છે. સામાન્ય અભિઘાતથી માંડીને નાડીવ્રણ, ભગંદર અને ઉપદંશ જેવા મહાવ્રણોમાં પણ એનો છૂટથી ઉપયોગ થયો છે. એનો આધાર બાલબોધોદયે નીચેના શ્લોકથી આપ્યો છે:

મગન્દરાદિવ્રણનાશહેતો : ફલત્રિકક્વાથમલ પુરેણ ।

ભગંદર વગેરે વ્રણ મટાડવામાં ત્રિક્ષ્ણાના ક્વાથમાં થોડો ગૂગળ મેળવીને પીવો તે પૂરતો છે.

આ ઉપરાંત નીચે જણાવેલ ‘ ત્રિફલાગુગુલુ ’ પણ ભગંદરમાં યોજવામાં આવે છે.

ત્રિક્ષ્ણા અને લીંડીપીપર કુલ ૧૦૦ ગ્રામ લઈ તેનું ચૂર્ણ કરવું. પછી તેમાં શુદ્ધ કરેલો ગૂગળ ૧૨૫ ગ્રામ મેળવી ગોળી

બનાવવી, અથવા ત્રિક્ષ્ણા અને ત્રિકટુને સરખા ભાગે મેળવી-
તેમાં યોગ્ય માત્રામાં શુદ્ધ ગૂગળ નાખી ગોળી વાળવી.

શારંગધરે ભગંદરમાં ત્રિક્ષ્ણાને ખેર સાથે વાપર્યા છે.

લદિરત્રિફલાક્રવાથો મહિષીવૃતસંયુત : ।

ત્રિડંગચૂર્ણયુક્તશ્ચ ભગન્દરવિનાશન : ॥

— શા. સં.; મ. લં; અ. ૨/૧૩૩

ખેરસાર અને ત્રિક્ષ્ણાને સમભાગે ક્વાથ કરી તેમાં ભેંશનું
ઘી અને વાવડિંગનું ચૂર્ણ મેળવી પીવાથી અથવા તેનું ઘી
પકવીને પીવાથી ભગંદર મટે છે. (આ ક્વાથ વાયુ અને
પિત્તથી થયેલા ચર્મરોગમાં પણ વાપરી શકાય.)

‘જ્ઞાનભૌષળ્ય મંજરી ’ ના ગુમાની કવિએ તો.....

ઉપદંશોઽપિ વિનાઽસૌ સગુગુલં ત્રૈફલં ક્રવાથમ્ ।

(સામાન્ય વ્રણ તો મટે જ પણ) ઉપદંશ જેવો ભયંકર
વ્રણ આ ગૂગળ નાખેલા ત્રિક્ષ્ણાના ક્વાથ વિના મટતો નથી.
એમ દઢતાપૂર્વક કહ્યું છે.

ઉપદંશને ત્વરિત રુઝવવા શારંગધરે પણ એકવા ત્રિક્ષ્ણાનો
સ્વતંત્ર પ્રયોગ આપ્યો છે.

દહેત્કટાહે ત્રિફલાં સા મષી મધુસંયુતા ।

ઉપદંશે પ્રલેપોઽયં સદ્યો રોપયતિ વ્રણમ્ ॥

— શા.મં.; ડ. લં.; ૧૧-૧૦૬

ત્રિક્ષ્ણાને કડાઈમાં નાખી બાળવા અને તેની રાખ થાય
તેમાં મધ મેળવી ઉપદંશ ઉપર લેપ કરવો. તેથી તાત્કાલિક

રુજ આવે છે.

પ્રસિદ્ધયોગા વહુશોડનુમૂતાઃ અનેકવાર અનુભવેલા પ્રસિદ્ધ યોગો જ લખવાની પ્રથમ જ શ્લોકમાં પ્રતિજ્ઞા કરનાર આયુર્વેદના પ્રખર પં. શારંગધરનો આ કેવો સસ્તો, સરળ અને ઝડપી પ્રયોગ છે!

એક બાજુ કેવળ ત્રિક્ષ્ણાની રાખ અને મધ છે, બીજી બાજુ ઉપદંશ જેવો મહાવ્યાધિ છે. છતાં, પરિણામે સદ્ય રોપણ થવાનું!

આ ઉપરાંત તે જાતજાતના ગટોલાદિ ક્વાથો, ત્રિક્ષ્ણાદિ મોદક, ગોરાદિઘૃત અને કાંચનાર ગૂગળ વગેરે ત્રિક્ષ્ણાવાળા અનેક યોગો પં. શારંગધરે વ્રણમાં યોજવાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

૫. જ્વર :

ત્રિક્ષ્ણાનો ઉપયોગ લગભગ જ્યાં ઔષધ આપી શકાય તેવા બધાં જ જ્વરોમાં કરવામાં આવ્યો છે. પણ વિષમજ્વર અને જીર્ણજ્વરમાં ઘૂટથી થયો છે.

અષ્ટાંગહૃદયમાં વિષમ જ્વર જીતનારું ખાસ ત્રિક્ષ્ણા ઘૃત આ પ્રમાણે યોજ્યું છે :

ત્રિફલાકોલતકોરિક્વાથે દધ્ના સ્તંત વૃતમ્ ।

તિલ્વકત્વક્રુતાવાપં વિષમજ્વરજિત્પરમ્ ॥

—અ. હ.; ચિ. સ્થા; અ. ૧-૧૫૭

ધી અને દહીં સરખા ભાગે લઈ, તે બંનેથી ચાર ગણા

ત્રિક્ષ્ણા, મોટાં બેર અને અરણીનો ક્વાથ લેવો; અને પકાવવા મૂકવું. પાકતું હોય ત્યારે (કલ્કનાં દ્રવ્ય કરતાં છઠ્ઠા ભાગે) લોધરની છાલનું ચૂર્ણ આવાપ રૂપે નાખવું.

આ પ્રમાણે પકાવેલું ઘી વિષમજ્વર (ટાઢિયા તાવ-મેલેરિયા)ને જીતવામાં શ્રેષ્ઠ છે.

શારંગધરે, ‘ યોજયેત્ ત્રિફલાં પથ્યાં ગુહ્ણીં વિષ્ણીં પૃથક્ । ત્રિક્ષ્ણા, હરડે, ગળો અને પીપર એમાંથી કોઈ એક ઔષધ વિષમજ્વરમાં યોજવું’ એમ કહ્યું છે.

વળી, વિષમજ્વર તથા જીર્ણજ્વરમાં ત્રિક્ષ્ણા સાથે પીપર અને મધ મેળવીને સેવન કરવાથી આરામ થાય છે.

મહર્ષિ વાગ્ભટે તે આ ઉપરાંત વાતપિત્તજ્વર, કફપિત્તજ્વર, સન્નિપાતજ્વર, સર્વજ્વર, જ્વરના ઉપદ્રવમાં રહેતી કબજિયાત અને ઉધરસ વગેરેમાં ત્રિક્ષ્ણા વાપર્યા છે અને સુદર્શનચૂર્ણ, પટોલાદિ ક્વાથો અને સંજીવની વટી વગેરે જ્વરમાં વપરાતા યોગોમાં પણ ત્રિક્ષ્ણા યોજ્યા છે.

૬. કુષ્ઠ રોગો :

ખસ, ખરજવું, ખંજવાળ, દાદર, કરોળિયા, કોઢ, રતવા, ગૂમડાં વગેરે કુષ્ઠરોગોમાં ત્રિક્ષ્ણાનો વ્યાપક ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

મંજિષ્ઠાદિ ક્વાથ, ત્રિક્ષ્ણામોદક, કુષ્ઠકુઠાર આ બધા જ ચર્મરોગનાશક પ્રખ્યાત યોગોમાં ત્રિક્ષ્ણાને આગળ પડતું સ્થાન

આપવામાં આવ્યું છે. અને મડપિ વાગભટે તો બંગા કુષ્ટ માટે નીચે પ્રમાણે સરળ પ્રયોગ પણ આપ્યો છે.

વરાત્રિઙ્ગકૃષ્ણા વા લિહ્યાતૈલાજ્યમાક્ષિકૈઃ ।

— અ. હ.; ત્રિ. સ્થા.; અ. ૧૯ /૩૫

ત્રિક્ષ્ણા, વાવડિંગ અને પીપર એ ત્રણેય ઔષધના ચૂર્ણને વાતપ્રધાન કુષ્ટ — ચર્મરોગમાં તલતેલ, પિત્તપ્રધાન હોય તો ગાયનું ઘી અને કફપ્રધાની હોય તો મધમાં એમ દોષ દોષાનુસાર અનુપાત સાથે આપવાથી કુષ્ટ રોગ મટે છે *

૭. પ્રમેહ, મેદ અને હૃદયરોગ :

ખાસ કરીને, ચિંતા, દુઃખ, અગવડ અને શ્રમરહિત જીવનવાળા ધનવાન લોકોના કે સુખી લોકોના આ ત્રણેય રોગ, એક બીજા સાથે ઠીકઠીક સંબંધ ધરાવે છે. મોટે ભાગે મેદવાળા માણસોને પ્રમેહ અને હૃદયરોગની વધુ શક્યતા ઊભી થતી હોય છે.

ત્રિક્ષ્ણાનો એક અગત્યનો ગુણ મેદ નાશ કરવાનો પણ છે. શારંગધર સંહિતાના જ શબ્દોમાં જોઈએ.

---

* કેટલીક વાર લાંબા સમયના કે કષ્ટસાધ્ય થઈ પડેલા કુષ્ટરોગો વમન, વિરેચન, રક્તસ્રાવ કે ઉપવાસ વગેરે સંશોધન કે શમનક્રિયા વિના મટતા નથી. વળી, આ રોગ પથ્ય વિના મટતા જ નથી. એટલે જ્યાં આવી શરતો પાળવામાં આવી હોય, અથવા શરૂઆતનો કે અલ્પ પ્રમાણ ધરાવતો રોગ હોય તો ત્યાં જ આવો એકલો પ્રયોગ ફળ આપે છે.

ક્ષૌદ્રેણ ત્રિફલાક્રવાથઃ પીતો મેદોહરઃ સ્મૃતઃ ।

શીતિભૂતે તથેષ્ણામ્બુ મેદોહૃત્ક્ષૌદ્રસંયુતામ્ ॥

—શાં. સં.; મ. લ્. ; અ. ૨-૧૧૭

ત્રિક્ષ્ણાનો ક્રવાથ કરી (ઠરે ત્યારે) તેમાં મધ મેળવીને પીવાથી મેદરોગનો નાશ થાય છે.

તેવી જ રીતે ગરમ કરીને ઠારેલા પાણીમાં મધ મેળવી (રાત્રી ૪ તોલા પાણીમાં ૨ તોલા મધ મેળવી, રાખી મૂકેલું સવારે) પીવાથી મેદરોગ-ચરબી વધવી દૂર થાય છે.

શ્રેષ્ઠ ઔષધ પ્રયોગોના સંગ્રહ 'બાલબોદય' માં 'ફલત્રિક માક્ષિક સંયુત' વા । પ્રમેહમાં ત્રિક્ષ્ણા મધ સાથે આપવાને તે શ્રેષ્ઠ છે. અને (શા. મ. ૨-૧૦૯) વરાદાત્પૃ બિદારુણો ક્રવાથઃક્ષૌદ્રેણ મેહહા-ત્રિક્ષ્ણા, દારૂહળદર, નાગરમોથ અને દેવદાર એ બધાં દ્રવ્યો સમભાગે લઈ તેનો ઉકાળો (ત્રિક્ષ્ણાદિ ક્રવાથ) કરી તેમાં મેળવી પીવા પ્રમેહ દૂર થાય છે, એમ કહ્યું છે.

આ ત્રિક્ષ્ણા મધના છૂટા પ્રયોગ સિવાય પણ પ્રમેહ, હૃદયરોગ અને મેદરોગમાં વપરાતાં મુષ્કાદિ ગણ, ત્રિક્ષ્ણાદિ ક્રવાથો, ચંદ્રપ્રભા વટી, ગોક્તુરાદિ, લોધ્રાસવ, પ્રમેહબદ્ધરસ, ખદિરાશિષ્ટ વગેરે યોગોમાં પણ ત્રિક્ષ્ણા યોજવા છે.

૮. સોજા, વધરાવળ, પાંડુ, ઉદરરોગ અને કમળો :

આ લગભગ એકબીજાને મળતાં કારણો અને સંપ્રાપ્તિ વાળા રોગોમાં પણ ત્રિક્ષ્ણા વાપરવામાં આવે છે.

લોહાસવ, લોધ્રાસવ, ખદિરાષ્ટિ, મંડૂરવટક, ત્રિક્ષ્ણાગૂગળ,
 નવાયસ ચૂર્ણ, ક્ષ્ણત્રિકાદિ ક્વાથ તેમજ કેટલાક ત્રિક્ષ્ણાદિ
 ક્વાથો અને મુષ્કાદિગણ દ્વારા આ રોગને મટાડવા માટે જુદી
 જુદી સંહિતાઓએ ત્રિક્ષ્ણાનો પૂરતા પ્રમાણમાં ઉપયોગ કર્યો છે.

સોજનો એક પ્રકાર કહી શકાય તેવા વધરાવળના રોગમાં
 શારંગધરે આ પ્રમાણે શ્લેષ્ઠ પ્રયોગ કહ્યો છે :

ફલત્રિકોદ્ભવ ક્વાથ ગૌમૂત્રેણ પાયયેત ॥

વાતશ્લેષ્મકૃતં હન્તિ શોથં વૃષ્ણસંભવમ્ ॥

શા. સ.; મ. લં., અ. ૨/૧૨૩

ત્રિક્ષ્ણાના ક્વાથમાં ગૌમૂત્ર મેળવી પીવાથી વાત-કફથી
 ઉત્પન્ન થયેલ વધરાવળ મટે છે.

વૈદ્ય શ્રી શોભનનો લોકભોગ્ય સેટ

* સૌએ સમજવા જેવું

રૂા. ૬-૦૦

સામયિકોમાં પ્રગટ થયેલા આહાર-વિહાર અને ઔષધને લગતા નિત્ય ઉપયોગી બુદ્ધિગમ્ય લેખો.

* અનુભવનું અમૃત (બે ભાગ)

રૂા. ૧૮-૦૦

રોજબરોજના અનેક હઠીલા વિશિષ્ટ કેસના રસપ્રદ સર્વોપયોગી સવાસો અનુભવ.(બીજી આવૃત્તિ).

* આરોગ્ય પ્રશ્નોત્તરી

રૂા. ૫-૦૦

રોગ અને આરોગ્ય અંગેના એકસો એકાવન પ્રશ્નોના ઉત્તર, સરળ શૈલીમાં.

* કાનના રોગો

રૂા. ૧૩-૦૦

કાનમાં દુખવું, પરુ આવવું, અવાજ આવવો, બહેરાશ વગેરે રોગોનાં કારણો, લક્ષણો અને સારવાર લોકભોગ્ય શૈલીમાં.

* ધરગથ્થુ તાત્કાલિક સારવાર

રૂા. ૩-૦૦

સામાન્ય લોકો પણ સમજી શકે અને વૈદ્ય-ડૉક્ટરની સુવિધા ન હોય તેવી સ્થિતિમાં ઈમર્જન્સી ઉપાયો (બીજી આવૃત્તિ).

* દિવ્ય ઔષધિ (ત્રણ ભાગમાં-સેટ)

રૂા. ૧૫-૦૦

દરેક ભાગમાં ૨૦-૨૦ પ્રચલિત નિર્દોષ વનસ્પતિના ધરગથ્થુ સેંકડો ઉપાયો, ઓળખાં અને ગુણદોષ (પ્રત્યેક ભાગના રૂા. ૫).

* તમેજ તમારા વૈદ્ય

રૂા. ૨-૫૦

ત્રિકુળા, હરડો, સૂંઠ, થતાવરી, હિંગાષ્ટક, સુદર્શન જેવાં ચાલીશ ઉપરાંત ચૂણોની ધરગથ્થુ સંપૂર્ણ માહિતી.

* નિત્ય નીરોગી

રૂા. ૭-૦૦

આહારવિષયક સરળ સમજ આપતું લોકભોગ્ય પુસ્તક.